

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

SEVƏR ARİF QIZI ORUCOVA

DİLDƏ KONVERSIYA HADİSƏSİ

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2016

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Məsud Əhməd oğlu Mahmudov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **İlham Mikayıl oğlu Tahirov**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Gülçöhrə Babəli qızı Ahyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dillər Universitetinin**
Ümumi dilçilik kafedrası

Müdafiə “_06_” ____12____ 2016-cı il tarixdə saat ____-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2016-cı il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi
katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru:

N.F.SEYİDƏLİYEV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dilçilikdə sözün öz morfoloji quruluşunu və fonetik tərkibini dəyişmədən, eyni şəkildə qalmaqla bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi kimi səciyyələndirilən konversiya hadisəsi hələ tam izahını tapmamış mübahisəli məsələlərdən hesab olunur. Müxtəlif dil materialları əsasında tədqiqat aparən dilçi-alimlər bu problemin izahında yekdil mövqedən çıxış etmirlər. Belə ki, ingilis dilində sifətləşmə geniş müşahidə olunursa, başqa dillər üçün bu səciyyəvi xüsusiyyət hesab oluna bilməz. Eləcə də, ingilis və alman dillərində artikl konversiya prosesində aparıcı rola malik olur. Digər qohum və qohum olmayan dillərdə isə, konversiya fərqli xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Məhz bu səbəbdən dildə konversiya hadisəsinin tədqiqi böyük maraq doğurur. Dildə konversiya hadisəsi ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən müxtəlif cəhətdən öyrənilsə də, onun müəyyənləşdirilməsi meyarları, struktur-semantik növləri, dil səviyyələrində təzahür xüsusiyyətləri hələ də tam müəyyən edilməmiş, hərtərəfli elmi şərhini tapmamışdır. İndiyə qədər konversiya daha çox morfoloji səviyyədə tədqiqat obyektinə olmuş, dilin digər səviyyələri əsasən unudulmuşdur. Tədqiqat işində konversiya hadisəsi tam şəkildə müxtəlif-sistemli dillərin materialları əsasında bütün dil səviyyələrində sistemli və hərtərəfli araşdırılmışdır. Əks təqdirdə, konversiyanın linqvistik mahiyyətinin, bir çox mübahisəli məqamların yenə aydınlaşdırılmamış halda qalacağı şübhəsizdir. Qeyd etdiyimiz bütün bu göstərilənlər mövzunun aktuallığını şərtləndirir, problemin əhatəli şəkildə tədqiqini elmi zərurət kimi qarşıya qoyur.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan, türk, ingilis, rus, alman və başqa dillərdə konversiya hadisəsinə aid tədqiqat əsərləri, müxtəlif-sistemli dillərin fonetikasi, leksikası, qrammatikası, semantikasi və quruluş tiplərinə aid nəzəri fikirlərdir.

Tədqiqatın predmetini. Tədqiqatın predmetini isə dildə konversiya hadisəsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi german, rus, Azərbaycan və türk dilçiliyində konversiya hadisəsinin əsas kriteriyalarını, eləcə də bu dil hadisəsinin müxtəlif morfoloji quruluşu malik iltisafı, flektiv, kök və amorf dillərdə özünü hansı dil səviyyələrində əks etdirməsini müəyyənləşdirməkdir.

Həmin məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- german, türkoloji, rus və Azərbaycan dilçiliyində konversiya hadisəsi ilə bağlı elmi-nəzəri fikirləri təhlil etməklə, problemin mahiyyətini izah etməyə çalışmaq;
- fonetik səviyyədə baş verən konversiyanın müxtəlif morfoloji quruluşa malik dillərdə təzahürünü izah etmək;
- sintaktik səviyyədə müxtəlif morfoloji quruluşa malik dillərdə konversiya hadisəsini öyrənmək;
- iltisqi, flektiv, kök, inkorporlaşan dillərdə substantivləşmənin elmi təhlilini vermək, mümkün müqayisələr aparmaq;
- müxtəlif morfoloji quruluşa malik dillərdə ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus sözlərin adyektivləşməsini dəqiqləşdirmək;
- iltisqi, flektiv, kök və inkorporlaşan dillərdə adverbiallaşmanın fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- iltisqi, flektiv, kök və inkorporlaşan dillərdə konyuksionallaşma və pronominalaşmanı öyrənmək;

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Dilin bütün səviyyələrində özünü göstərən dil vahidlərinin bir nitq hissəsindən digərinə keçidi və yerdəyişməsini əks etdirən konversiyadan savayı, dildə bütün cümlənin sözə çevrilməsi və ya nominallaşması, bir cümlə quruluşundan digərinə keçid və digər bu kimi hallar da konversiyaya aid edilməlidir.

2. Flektiv dillər olan rus və ingilis dillərində dilin lüğət tərkibi nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi ilə zənginləşmişdir. Konversiya bu dillərin söz yaradıcılığının əsas üsullarından biri sayılır.

3. İngilis dilində konversiya hadisəsi daha çox söz yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Sintaksis və leksikada konversiya az tədqiq olunmuşdur.

4. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində söz yaradıcılığında konversiyanın oynadığı rol danılmazdır. Amma türk dillərində sintaktik transformasiyanın nəticəsi olan leksik və sintaktik konversiya flektiv dillərdə olduğu qədər dilin quruluşunda əhəmiyyətli rol oynamır.

5. Bir sıra flektiv və kök dillərinin söz yaradıcılığının bir üsulu olan konversiya hadisəsi əksər dilçilər tərəfindən “morfoloji-sintaktik sözdüzəltmə” adlandırılır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada konversiya hadisəsinin nəinki Azərbaycan, o cümlədən də türkoloji dilçilikdə, eləcə də german və rus dilçiliyində müxtəlif dil səviyyələrində hərtərəfli və sistemli tədqiqi elmi yenilik sayıla bilər. Bu dil hadisəsi ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif cəhətlər-

dən araşdırılsa da, ilk dəfə olaraq dissertasiyada müxtəlif sistemli dillərdə onun təzahür özəllikləri öz əksini tapır. Müxtəlif quruluşlu dillərdə konversiyanın struktur-semantik növlərinin müqayisəli-tipoloji baxımdan təhlili də tədqiqatın elmi yeniliklərindən hesab oluna bilər.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya işində təsviri və müqayisəli-tutuşdurma metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat əsasən sinxron aspektdə aparılmışdır. Dissertasiyada Azərbaycan, türk, rus və ingilis dilçiliyinə aid nəzəri ədəbiyyatdan və digər materiallardan mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, konversiyanın müxtəlif dil ailələri sisteminə bütün dil səviyyələrində araşdırılması onun lingvistik mahiyyətinin, tipoloji xüsusiyyətlərinin dərinədən öyrənilməsi imkanını yaradır. Nəzəri dilçiliklə bağlı tədqiqatlarda mövcud araşdırmanın nəticələrindən faydalanmaq olar.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti də böyükdür. Belə ki, german, türk, rus dilçiliyində müxtəlif dil səviyyələrində konversiyaya aid monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaiti yazılarkən tədqiqatdan yararlanmaq mümkündür. Həmçinin ali məktəblərdə bu mövzuya aid keçilən xüsusi kurslarda, nəzəri dilçiliklə bağlı mühazirə və seminarlarda tədqiqat işinin nəticələrindən geniş istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir. İşin əsas məzmunu müxtəlif elmi məcmuələrdə nəşr olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın nəticələri barədə elmi konfrans və seminarlarda məruzə edilmişdir. Çap olunmuş məqalələr dissertasiyanın məzmununu tam əhatə edir. Mövzu ilə bağlı 11 məqalə (o cümlədən, xaricdə 2), 3 tezis çap edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın obyektini və predmetini, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın metodu, mənbələri, tədqiqatın aprobasiyası, dissertasiyanın quruluşu yer almışdır.

Dissertasiyanın birinci fəslini “**Müxtəlif sistemli dillərdə konversiyanın təzahür özəllikləri**” adlanır və 6 yarım fəsildən ibarətdir. I yarım fəsil

“Dildə konversiya hadisəsinə elmi-nəzəri baxış” adlanır. Ümumiyyətlə hər bir konkret dil müəyyən zaman kəsiyində inkişaf edir, təkmilləşir, başqa dillərlə təmas prosesində zənginləşir, sabitləşmiş normalara malik ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlir. Tarixi inkişaf boyu dilin daxili strukturu, qrammatik kateqoriya və normaları da təkmilləşir, daha dəqiq, konkret izahını tapır. Dilin inkişafı prosesində onun vahidləri və kateqoriyalarında keçid hadisəsi də geniş müşahidə olunur. Çünki istənilən müasir dil uzun sürən tarixi inkişafın qanunauyğun nəticəsi olduğundan, təkcə öz sistemində forma və tərtibatına görə müəyyən olan vahidləri deyil, müxtəlif keçid mərhələlərini əks etdirən, forma və tərtibatına görə qeyri-müəyyən olan vahidləri də qoruyub saxlayır.

V.V. Babaytseva keçid prosesinin iki fərqli növünü müəyyən etmişdi: transformasiya və kontaminasiya. Transformasiya keçidə diaxron dəyişikliklər, kontaminasiyaya isə periferik, aralıq, sinkretik, hibrid kimi növlər aiddir.¹ Bir çox dilçilərin fikrincə, kontaminasiya zamanı dildə bir sözün başqasına təsiri nəticəsində hər iki sözün əlamətini daşıyan forma meydana çıxır (J.Maruzo, B.A.Serebrennikov və b.). Dildəki keçidin bir növü də qrammatik keçiddir. Bu keçid növü bəzi alimlər tərəfindən konversiya, digərləri tərəfindən transpozisiya (O.M.Kim, V.Q.Qak və b.), bəzən isə transformasiya da (Y.A.Vaxek, Y.S.Stepanov, L.A.Novikov və b.) adlandırılır. “Transformasiya müəyyən qaydalar əsasında məna strukturlarının aşkar edilməsi məqsədilə dil vahidlərinin şəklini dəyişməsi vasitəsidir”.² Transformasiya söz birləşmələri və cümlələrə təsir etməklə onların qrammatik formalarının dəyişilməsinə gətirib çıxarır. Sözdüzəltmə üsulundan biri olan konversiyadan fərqli olaraq o, yeni leksik mənalı vahidlərin yaranması ilə nəticələnir.

V.N.Yartsevanın redaktəsi ilə işıq üzə görən “Ensiklopedik dilçilik lüğəti”ndə “konversiya” termini bu başlıqlar altında izah edilir:

1. Qrammatika və leksikada konversiya
2. Söz yaradıcılığında konversiya³

L.A.Novikov bu termini cümlə daxilində subyekt-obyekt əlaqələrinin mənacə ekvivalent olan cümlələrdə ifadə vasitəsi kimi verir, onun

¹Бабайцева В. В. Переходные конструкции в синтаксисе. Конструкции, сочетающие свойства двусоставных и односоставных (безличных именных) предложений. Воронеж: Черноземное книжное издательство, 1967, с. 6.

²Горбачевский А. А. Теория языка. М.: Флинта, 2011, с. 84.

³Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцева. М.: Большая Российская энциклопедия, 2002, с. 236.

qrammatikada daha dəqiq desək, sintaksisdə məlum, məchul konstruksiya-
larda özünü göstərdiyini, eləcə də bir sözün müxtəlif formaları şəklində
ifadə olunduğunu qeyd edir.¹ Bu formalar “qrammatik konversivlər”
adlanır. Belə qrammatik konversivlərə biz başqa dillərdə də rast gələ
bilərik. Məsələn, ingilis dilində She wrote a letter. (O, məktub yazdı.) → A
letter was written. (Məktub yazıldı.) və ya rus dilində Она написала
письмо. (O, məktub yazdı.) → Письмо было написано ею. (Məktub
onun tərəfindən yazıldı.)

Söz yaradıcılığında konversiya prosesinin tədqiqi qrammatika və
leksikaya nisbətən üstünlük təşkil edir. “Böyük ensiklopediya” da qeyd
edilir ki, konversiya sözün qrammatik xarakteristikasının dəyişilməsi
vasitəsilə həyata keçirilən sözdüzəltmə üsuludur. Xarici uyğunluğa baxma-
yaraq, əsas və ondan törənən söz müxtəlif sözlərdir, onlar arasında
semantik əlaqə müxtəlif ola bilər. Məhsuldarlıq əsasən sözün leksik mənası
və struktur xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşır.²

Dilin bütün səviyyələrində özünü göstərən dil vahidlərinin bir nitq
hissəsindən digərinə keçidi və yerdəyişimini əks etdirən konversiyadan
savayı, dildə bütün cümlənin sözə çevrilməsi və ya nominallaşması, bir
cümlə quruluşundan digərinə keçid və digər hallar da konversiyaya aid
edilməlidir.

I fəslin ikinci yarımfəslə “German dilçiliyində konversiya” adlanır.
German dilçiliyində konversiya hadisəsi ən çox ingilis dilində müşahidə
olunur. Konversiya hadisəsinə ingilis dilində həm qrammatika, həm
leksika, həm də söz yaradıcılığında rast gəlmək olar. German dilçiliyində
bir çox tədqiqatçılar konversiyayı morfoloji-sintaktik sözdüzəltmə üsulu
hesab edir. Belə yanaşma ən çox İ.V.Arnold, A.Y.Zaqoruyko,
İ.V.Vasilyenko, E.N.Bortniçuk, L.P.Pastuşenko, E.O.D.Meşkov, Y.U.
Jluktenkonun elmi-nəzəri irsində öz əksini tapır.

Konversiya vasitəsilə yeni sözlərin yaranması ingilis dilinin spesifik
xüsusiyyəti sayılır. İngilis dilində konversiya vasitəsilə yaranan yeni söz
keçidi nitq hissəsinə aid qrammatik forma sonluqlarını qəbul edir, fərqli
sintaktik funksiya daşıyır və yeni leksik – qrammatik məna kəsb edir.

Buna misal olaraq ismin feilə çevrilməsini- car (maşın)→car
(maşınla getmək) və əksinə, feil əsasının ismə çevrilməsini to find

¹Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцева. М.:
Большая Российская энциклопедия, 2002, с. 237.

²Большая Энциклопедия: в 62 томах. Т. 23, М.: Терра, 2006, с. 11.

(tapmaq)→ find (tapıntı), to help (kömək etmək)→help (kömək, köməkçi) sözlərini misal gətirmək olar.

İngilis dilində konversiya təkcə söz yaradıcılığında deyil, həmçinin qrammatika və leksikada da öz əksini tapır və orada konversiya qrammatik və leksik konversivlərlə ifadə olunur. Müasir ingilis dilində leksikada baş verən konversiyaya ən bariz nümunə kvaziokonversivlərdir. Bu dildə baş verən belə konversiya hadisəsi M.Y.Blox tərəfindən “kvaziotransformasiya” adlandırılır.¹ Bu zaman keçid prosesində törəmə cümlə mənbə cümlə ilə semantik cəhətcə eynilik təşkil etsə də, müəyyən semantik fərq özünü büruzə verə bilər.

Üçüncü yarımfəsil “Türkolji dilçilikdə konversiya” adlanır. Başqa dillərdə olduğu kimi, konversiya hadisəsi türk dillərində də geniş yayılmışdır. Türk dillərini tədqiq edən dilçi alimlərdən F.A.Qəniyev, N.A.Baskakov, B.O.Oruzbayeva, İ.A.Batmanov, A.N.Baskakov, A.N.Kononov, J.M.Quzeyev, F.Zeynalov, R.Rüstəmov, R.Abdullayev və b. əsərlərində bu problem müəyyən qədər işıqlandırılmışdır. J.M.Quzeyev türk dillərində istənilən nitq hissəsinin, hətta modal sözlərin konversiya əlaqəsi ilə birləşməsinin mümkünliyünü göstərir. Alimin fikrincə, başqa nitq hissələri ilə müqayisədə daha çox feil, sifət, zərf və isim belə sözyaratma üsulu ilə bir-biri ilə əlaqələnilir.²

Türk dillərində bir qrup sözlər də vardır ki, onlar həm sifət, həm də zərf mövqeyində işlənilir. Bununla belə qırğız, qazax və türkmən leksikoloqları, həmçinin leksikoqrafları bunu qəbul etmirlər. Onların tərtib etdikləri lüğətlərdə sifət və zərf kimi işlənən sözlər yalnız sifət kimi xarakterizə edilir. J.M.Quzeyev bu sözləri həm sifət, həm də ki, zərf kimi göstərir. Məsələn, tatar dilində *жакшы кийим* “*yaaxşı geyim*”, *жакшы жүр* “*özünü yaxşı aparmaq*”; *яман ер* “*pis yer*”, *яман ишле* “*pis işləmək*” şəklində xarakterizə edilir.³ Göründüyü kimi, türk dillərində nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi çox geniş yayılmışdır. Eləcə də, tabeli mürəkkəb cümlələrin türk dillərində keçdiyi təkamül proseslərindən biri də onların sadə cümləyə çevrilməsi hesab olunur.

Dördüncü yarımfəsil “Rus dilçiliyində konversiya” adlanır. Tipoloji cəhətdən flektiv dil olan rus dilində də konversiya hadisəsi ingilis dilində olduğu kimi geniş vüsət almışdır. Konversiya hadisəsi nəinki bu dilin söz

¹ Блох М. Я. Теоретические основы грамматики. М.: Высшая школа, 2005, с. 86.

² Гузеев Ж. М. Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков. Нальчик: Эльбрус, 1985, с. 80.

³ Yənə orada, с. 63.

yaradıcılığı sahəsində, həmçinin qrammatika və leksikasında V.V.Vinoqradov, A.M.Peşkovski, E.P.Kaleçits, T.P.Lomtyev, E.T.Çerkasova, O.M.Kim və başqaları tərəfindən hərtərəfli tədqiq olunmuşdur. Rus dilində keçid zamanı nitqdə sözün funksiyası dəyişir, yeni qrammatik keyfiyyət qazanır. Bu zaman söz əvvəlki əlaqələrini itirərək, başqa sözlərlə yeni əlaqələr yaradır. Nitq hissələrində keçid yeni keyfiyyət elementlərinin davamlı toplanması, əvvəlki keyfiyyət elementlərinin isə tədricən yox olması yolu ilə baş verir. Nitq hissələrində konversiyanı V.N.Miqirin “transformasiya” adlandırır, sözdüzəltmə və nitq hissələrinin transformasiyası baxımından müasir rus dilindəki nitq hissələrinin təsnifini verir. İngilis dilindən fərqli olaraq rus dilində bəzi nitq hissələri müəyyən morfoloji göstəriciyə malik olsa da, onların əsasları eynidir. A.Axundov aqlütinativ dillərdən fərqli olaraq, rus dili kimi dillər üçün kök=söz bərabərliyinin doğru olmadığını göstərir.¹ Doğrudan da, bu dildə söz əksər hallarda kök və şəkilçinin birləşməsinə bərabərdir. Məsələn, *сил-а* (*güc,qüvvə*), *книг-а* (*kitab*) və s. E.S.Kubryakovanın rus dilində belə sxemləri konversiyaya aid etməsi təbiidir. Çünki belə sözlərdə morfoloji göstərici olmasına baxmayaraq, həmin sözlər sadə olaraq qalır. Bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bəzi flektiv dillərin tipoloji xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Rus dilində sözün bir leksik-qrammatik sinifdən digərinə keçidi ayrı-ayrı formaların və bütün paradigmanın keçidi yolu ilə olur: Məsələn, *Войти в пустую комнату и стараться впустую.* (Boş otağa girib, boş-boşuna çalışmaq.) Bu cümlədə “*пустую*” sifəti leksikləşərək cins, say və hal kimi sintaktik mənalarnı itirir, dəyişməz sözə çevrilir. Eyni zamanda bu vaxt o daha əşyanın keyfiyyətini bildirmir, feilə qoşulub, tərz-i-hərəkət bildirən zərfə çevrilir. Sifətlər isə substantivləşərək daimi cins mənasını, başqa sifətlərlə təyin olunmaq qabiliyyətini qazanır. Məsələn, *передовой рабочий* (*qabaqcıl işçi*), *новая столовая* (*yeni yemək otağı*), *вкусное морожено* (*dadlı dondurma*).

Söz cütlükləri rus dilində leksik konversivlərə ən bariz nümunədir. Məsələn, *выйти (çixmaq)-исстратить (xərcləmək)*; *У нас вышли все деньги.* (*Bizdən bütün pullar çixdı.*) — *Мы истратили все деньги.* (*Biz bütün pulları xərclədik.*); *приобретать (əldə etmək)* - *появляться (meydana çixmaq)*, *Слово приобретает новое значение.* (*Söz yeni məna əldə edir.*) — *У слова появляется новое значение.* (*Sözün yeni mənası meydana çixır.*) Göründüyü kimi, konversiya hadisəsi müasir rus dilində

¹ Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 29.

nitq hissələri sahəsində olduğu kimi, leksika və sintaksisdə də geniş vüsət almışdır.

Beşinci yarımfəsil “Azərbaycan dilçiliyində konversiya” adlanır. Konversiya hadisəsi ən çox flektiv dillərə məxsus olsa da, bu dil hadisəsinə müəyyən qədər Azərbaycan dilində də rast gəlinir. S.Abdullayeva bu barədə yazır: “Konversiya Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır. Bu proses sözün çoxmənalılığı və bəzi formaların öz paradiqmalarından ayrılması nəticəsində baş verir. Konversiya nəticəsində omonimliyin müxtəlif növləri omoformlar, omoqraflar və omonimlər yarana bilər”.¹ Azərbaycan dilində konversiya zamanı sözlər semantik inkişafda əlaqədar yeni mənalara qazanırsa, bu hadisəsinə söz yaradıcılığının bir üsulu adlandırmaq olar. Belə sözlər yazılışı və deyilişi cəhətdən eyni olsa da, məna və vəzifələrinə, aid olduqları nitq hissələrinə görə fərqlənirlər. Məsələn, *bərk (sifət)—bərk (zərf), xeyli (say)—xeyli (zərf), kimi (qeyri-müəyyən əvəzlik)—kimi (qoşma)* və s.

Akademik Ağamusa Axundov konversiyanın dilimizdə yalnız dörd növünün olduğunu göstərir: 1) sintaktik konversiya 2) morfoloji-sintaktik konversiya 3) semantik-sintaktik konversiya 4) semantik konversiya.²

Azərbaycan dilində konversiyaya ən çox sifət, say və əvəzliyin adverbiallaşmasında rast gəlinir. Belə ki, bu zaman sözlər isimdən ayrılaraq feildən qabağa keçir, əşyaya deyil, hərəkətə aid olur. Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında eyni sözün müxtəlif nitq hissələrinə aid edilməsi faktları ən çox bu nümunələrdə öz əksini tapır: 1) *daş, dəmir-isim, sifət* 2) *axşam, gecə, səhər-isim, zərf* 3) *az, xeyli-say, zərf* 4) *deməli-feil, modal söz* və s.

Azərbaycan dilində semantik qarşılaşmalar içərisində başqa dillərdə olduğu kimi antonimlər xüsusi yer tutur. Ekvivalentlik yaradan ifadələrin yerini dəyişəndə eyni əlaqələr ifadə olunur. Bu zaman cümlənin leksik aktantları olan mübtəda və tamamlıq yerlərini dəyişir. Məsələn, Azərbaycan dilində leksikada baş verən konversiya hadisəsinə aşağıdakıları misal olaraq göstərmək olar: *Anar Nigarın qardaşıdır.* → *Nigar Anarın bacısıdır.* Və ya *Professor Adildən yaşlıdır.* → *Adil professordan cavandır.* Birinci cümlədə leksik konversivlər “*qardaş-bacı*” kimi qohumluq bildirən sözlər, ikinci cümlədə isə “*yaşlı-cavan*” kimi sifətlərdir.

Altıncı yarımfəsil “Müxtəlif sistemli dillərdə konversiyanın özəllikləri” adlanır. Aparılan tədqiqatları ümumiləşdirərək, sonda belə bir

¹ Abdullayeva S. Müasir Azərbaycan dilində zərf. Bakı, Maarif, 1991, s. 25.

² Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 160.

nəticəyə gəlmək olar ki, konversiya özünəməxsus, dilin demək olar ki, bütün səviyyələrində öz əksini tapmış dil hadisələrindən biridir. Bu dil hadisəsi söz yaradıcılığının əsas vasitələrindən biri kimi çıxış edərək, müxtəlif sistemli dillərdə yeni sintaktik funksiyaya məxsus və morfoloji paradiqması ilə fərqlənən sözlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bununla belə sözlər sinfini dəyişməklə substantivləşmə, adyektivləşmə, adverbiallaşma, verballaşma, konyuksionallaşmaya məruz qalır. Söz yaradıcılığında konversiya haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu dil hadisəsi aqlütinativ dillərdən olan türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində özünü ən çox leksik-semantik səviyyədə biruzə verir. Dilimizdə, eləcə də digər türk dillərində ən çox bir və ya iki köklü sözlərin konversiyaya məruz qalıb, başqa nitq hissəsinə keçməsinin şahidi oluruq.

Dissertasiya işinin II fəslə **“Dil səviyyələrində konversiya”** adlanır və 4 yarım fəslə əhatə edir. Birinci yarım fəsil “Fonetik səviyyədə konversiya” adlanır. Fonetik səviyyədə konversiya haqqında danışdıqda ilk əvvəl önə çəkiləsi məsələlər hərf və səs tərkibi eyni olan sözlərdə vurğunun fərqlənməsi, eləcə də fonetik hadisələr içində önəmli yerlərdən birini tutan səslərin əvəzlənməsi və onların yerdəyişiminin müxtəlif sistemli dillərdə konversiyaya aid edilib-edilməməsi problemidir.

Ə.Dəmirçizadə bu barədə yazır: “Azərbaycan dilində səsdüşümü, səstartımı olduğu kimi səslərin dəyişilməsi və əvəz olunması hadisələri də vardır. Unutmamalı ki, bu hadisələr yalnız sözlərə şəkildə artırıldığı zaman deyil, bir sözdən yeni mənalı başqa bir söz düzəltmə zamanı da özünü göstərir, məsələn:

u → a → uzun → uzanmaq
q → l → alçaq → alçalmaq
l → a → sarı → saralmaq”.¹

Amma A.Axundovun fikrincə, Azərbaycan dilində flektiv dillərdə olan fonetik əvəzlənmə yoxdur. Onun fikrincə, başqa türk dillərində olduğu kimi dilimizdə də leksik mənalardan ifadə olunmasında monosemantik affikslər, sözdüzəldici şəkildələr əsas rol oynayır.² Fikrimizcə, ana dilimizdə səslərin əvəzlənməsi adlandırdığımız hadisə əslində flektiv dillərdə rast gəlinən fonetik əvəzlənmə deyildir. V.İ.Qorelov çin dilində konversiyayı “morfoloji transpozisiya” adlandıraraq qeyd edir ki, konversiya halına vurğunun dəyişilməsi və səsin reduksiyası halları aid edilmir. Belə

¹ Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 13.

² Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, s. 206.

sözdüzəltmə çin dilində “fonetik-morfoloji sözdüzəltmə üsulu” adlandırılır.¹

İkinci fəslin ikinci yarım fəslı “Morfoloji səviyyədə konversiya” adlanır. Morfoloji səviyyədə baş verən konversiya zamanı konversiyaya uğrayan sözlər keçdiyi nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şəkılçilərini qəbul edir. Bu zaman konversiya dərəcəsi daha yüksək olur. Morfoloji səviyyədə konversiya hadisəsi müxtəlif sistemli dillərdə ən çox sözlərin isim sırasına keçməsi prosesində, yəni substantivləşmə zamanı özünü göstərir. N.M.Şanski qeyd edir ki, paradıqmanın semantik-qrammatik dəyişilməsi zamanı yeni sözün sözdəyişmə forması, müəyyən dərəcədə eyni cür qalır. Məsələn, substantivləşmə zamanı sifətlər isim kimi hallanır.² L.İ.Radzixovskaya və V.N.Suzdalseva isə bunun haqqında yazır: “Bu zaman belə sifətlər hal və saylara görə dəyişir. Hətta bəzi substantivləşmiş sifətlər yalnız tək halda (*жаркое, горячее, сладкое*) işlənir. Digərləri (*родные, близкие*) isə cəm şəkılçisi qəbul edərək, yalnız cəmdə işlənir”.³

C.Cəfərov qeyd edir: “Substantivləşmə üç cəhətin – leksik mənə, sintaktik vəzifə və morfoloji əlamətin vəhdəti əsasında baş verir”.⁴ Azərbaycan dilində adverbiallaşma zamanı morfoloji səviyyədə yer alan konversiya hadisəsinə türk və rus dilində morfoloji-sintaktik sözdüzəltmə adlandırdığımız üsulda rast gəlmək olar. Sifət və saylar, əsasən, çıxışlıq halında adverbiallaşır. Çıxışlıq hal sifətin adverbiallaşaraq zərfə keçməsinin əsas mənbəyidir. *Birdən, çoxdan, ucadan, astadan, bərkdən, qəfildən* və s. sözlərin tərkibindəki *bir, çox, uca, asta, bərk, qəfil* sözləri çıxışlıq halında işlənərək substantivləşmiş çıxışlıq hallı zərflik funksiyasında işlənmişdir. Bu zaman Azərbaycan dilində adverbiallaşmaya məruz qalan sözlərdəki hal şəkılçiləri zərf yaradan şəkılçilərə çevrilir. Morfoloji səviyyədə müxtəlif sistemli dillərdə bəzən formalarına görə eyni olan morfemlər mənbə sözdə qrammatik mənə ifadə edir, törəmələrdə isə sözdüzəltmə səciyyəsinə malik olur. Bunu ən çox iltisəqi dillərə aid edilən dillərdə, eləcə də Azərbaycan dilində, flektiv dillərdən olan rus dilində adverbiallaşma zamanı müşahidə etmək olur.

¹ Горелов В. И. Лексикология китайского языка. М.: Просвещение, 1984, s.100

² Шанский Н. М. Русский язык. Лексика. Словообразование. М.: Просвещение, 1975, с. 227.

³ Рахманова Л. И., Суздальцева В. Н., Современный русский язык. М.: Аспект Пресс, 2007, с. 342.

⁴ Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı, APİ nəşri, 1983, s. 10.

İkinci fəslin üçüncü yarım fəslə "Sintaktik səviyyədə konversiya" adlanır. Prof. F.Zeynalovun fikrincə, hər hansı bir nitq hissəsini digərindən fərqləndirmək üçün cümlə üzvləri kriteriya ola bilməz.¹ Bir çox hallarda hər hansı bir nitq hissəsi bir neçə cümlə üzvü funksiyasını daşıya bilir. Kateqorial mənadan asılı olaraq hər bir nitq hissəsi üçün, eyni bir morfoloji sinfə məxsus sözlərin sintaktik funksiyalarının müəyyən iyerarxiyası təyin edilir: 1) adi sintaktik funksiya 2) ikinci sintaktik funksiya. Burada ikinci sintaktik funksiya misal olaraq sifət, feili-sifətin mübtədə, tamamlıq funksiyasında çıxış etməsini misal göstərmək olar. Müstəqil mənalı sözlər əvvəlkindən fərqli olan ikinci sintaktik funksiya əldə edirsə, məsələn isim zərflik funksiyasında işlənirsə, onun kateqorial mənasında zəifləmə baş verir və onun sözlülər sırasına daxil olan sözlərə yaxınlaşması üçün şərtlər yaranır.

Çin dilində sintaktik transpozisiyaya misal olaraq isim→sifət, sifət→isim, sifət→zərf istiqamətində olan keçidlər verilmişdir. Nümunələr əsasında məlum olur ki, çin dilində sintaktik səviyyədə nəinki bir sözün digərinə keçidi, eləcə də söz birləşmələrinin sözə keçidi baş verir. Təkcə kök dillər deyil, eləcə də inkorporlaşan dillərdə də sintaktik səviyyədə baş verən konversiya hadisəsinin şahidi olmaq olar. Sintaktik səviyyədə konversiya hadisəsi nəinki söz səviyyəsində, eləcə də söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində də yer alır. Bu hadisə konversiyayı transformasiyaya yaxınlaşdırır və "sintaktik transformasiya" adlandırılan konversiya ilə transformasiya arasında çox cüzi fərqlərin olduğu aşkarlanır.

İkinci fəslin dördüncü yarım fəslə "Leksik-semantik səviyyədə konversiya" adlanır. Leksik-semantik səviyyədə baş tutan konversiya zamanı hər hansı bir dilin lüğət tərkibi genişlənir. Bu zaman heç bir şəkli dəyişikliyi olmayan sözlər başqa leksik-semantik qrupa daxil olur. "Leksik-semantik konversiyada eyni sözlər yalnız köklərdən ibarət olur. Məsələn, "yaxşı" sözünü götürək. Bu leksik vahid yalnız kökdən ibarətdir. Leksik-semantik konversiya statusu qazanmaq üçün bu sifət zərflə keçməli və onun sintaktik funksiyasını qazanmalıdır".² Leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya zamanı törəmə sözlə mənbə söz etimoloji cəhətdən eyni olsalar da, bəzən bu cütlüklərin mənaları tamamilə bir-birindən fərqlənərək omonimlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, ingilis dilində *toast*→*to*

¹ Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (feillər). II cild, Bakı: ADU nəşri, 1975, s.122

² Abdullayev R.M. Türk dillərində leksik-semantik konversiya (Oğuz qrupu türk dilləri materialları əsasında): Fəl. elm. dok. ... dis. Bakı, 2008, s. 15.

toast konversiya cütlüyü. Burada *to toast* feili orta əsrlərdə yaranaraq ingilis dilində *yandırmaq, bərk qızdırmaq* mənasını verirdi və daha sonralar o *ocaqda qızardılmış bir tikə çörək* mənasını verən ismin yaranmasına səbəb oldu. Müəyyən müddətdən sonra bu isim məcazi mənada işlənməklə *məclislərdə şərəfinə qədəh qaldırılan xanım* mənasında istifadə olunmağa başlandı. Daha sonralar bu isim özlüyündə *kiminsə şərəfinə qədəh qaldırmaq* mənasını verən feilin yaranmasına səbəb oldu.¹ Göründüyü kimi burada mənəbə və törəmə sözlər omonimlərdir. Leksik-semantik konversiya zamanı əsasən ingilis dilində heyvan adlarının semantikasının mürəkkəb metoforik və metonomik transformasiyası baş verir. Məsələn:

To dog – iziylə getmək, güdmək

To ape – axmaqcasına yamsılamaq, hoqqabazlıq etmək

(Webster's New World Dictionary and Thesaurus).

Rus dilində feli sifətlər sifətlərə keçəndə, leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiyanın nəticəsi olaraq verilmiş sözün leksik mənasının genişlənməsi baş verir. Söz əsas mənadan əlavə müəyyən keyfiyyət çaları qazanır. Məsələn, *организованный (təşkil olunmuş)* feli sifəti sifətə keçərkən müsbət əlavə mənə qazanaraq *qaydaya salınmış, sistemli, mütəşəkkil, planauyğun* mənalarını da verir.

“Konversiyanın struktur-semantik növləri” adlanan fəsil 6 yarım-fəsildən ibarətdir və ilk yarım-fəsil də “Substantivləşmə” (isimləşmə) adlanır. “Substantivləşmə termini latınca Substantium sözündən olub hərfi mənası isim deməkdir”.² Azərbaycan dilində daimi substantivləşmə hallarına ən çox atalar sözlərində rast gəlmək olur. Məsələn, *İgid ölər, adı qalar.*, *“İslanmışın yağışdan nə qorxusu.”* Bu atalar sözlərindəki “*igid*” sözü substantivləşmiş sifət, “*islanmış*” sözü isə substantivləşmiş feli sifətdir. Daimi substantivləşən sözlər dilin lüğət tərkibinə yeni leksik vahid kimi daxil olub, onu zənginləşdirirlər. Bir çox tədqiqatçılar sifətlə yanaşı, feli sifət, zərf və əvəzliliklərin də substantivləşməsindən bəhs etmişlər (Ə.Dəmirçizadə, B.Məmmədov, Q.Kazımov, A.Həsənov). Ən çox isimləşən əvəzliliklər sırasına işarə, təyini və qeyri-müəyyən əvəzlilikləri aid etmək olar. Bu zaman onlar ən çox cəm şəkilçisi qəbul edərək müvəqqəti substantivləşir. Məsələn, *bu mən, həmin mən* və s. E.R.Tenişev əvvəllər

¹ Тышлер И. С. Словарь лексических и лексико-грамматических омонимов современного английского языка. Саратов, 1975, с. 52.

² Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı, API nəşri, 1983, s. 9.

qeyri-əşyavi mənalı sözlər olmuş, hal-hazırda isə bir çox türk dillərində substantivləşən sözlər hesab olunan semantik qrupları araşdırmışdır.¹

A.A.Yuldaşev başqırd dilində sifətlərin substantivləşməsinin kifayət qədər geniş yer tutması barədə yazır, başqırd dilində indiki və gələcək zamanda olan feli sifətlərin, *-мак* şəkilçisi qəbul etmiş məsdərin də substantivləşməsini göstərir.²

Aqlütinativ dillərə aid edilən türk dillərində olduğu kimi həm rus, həm də ingilis dili kimi flektiv dillərdə də substantivləşmə hallarına rast gəlinir. İngilis dilində başqa dillərdə olduğu kimi müvəqqəti substantivləşmə zamanı isimləşən sözlərdə sifətə məxsus xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Bəzən belə sözlər zərflərlə təyin olunur. Məsələn, *the really happy (əsl xoşbəxt)*. “Müasir ingilis dilində müvəqqəti substantivləşən sifətləri iki yerə ayırmaq olar: a) Yalnız cəm formasına malik olan və topluluq mənasını verən isimlər: *sweets (şirniyyat), news (xəbərlər)* və s. b) Yalnız təkdə işlənib və müəyyənlik artıqlı ilə işlənən isimlər. Belə isimlər topluluq mənasını verir və milliyət, sinif, insan qruplarını bildirir. Məsələn, *the rich (varlılar), the English (ingilislər), the dead (ölülər)*”.³

Kök və inkorporlaşan dillərdə ən çox feilin substantivləşməsi hallarına rast gəlinir.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslisi “Adyektivləşmə” (sifətləşmə) adlanır. Adyektivləşmə zamanı müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlər sifət sırasına keçir. Dilçilikdə ən çox isim, feli sifət sırasına keçir. Bu zaman yaranan yeni söz əsas nitq hissəsi olan sifətə məxsus xüsusiyyətləri özündə əks etdirir və cümlə üzvü kimi təyin funksiyasını daşıyır. Təyin sifətdən başqa say, əvəzliliklə də ifadə oluna bilər və bəzən bu nitq hissələri də adyektivləşməyə məruz qalır. Prof. B.Xəlilov isimlərin adyektivləşməsi terminini işlətmədən belə qrup sözləri təyin funksiyasında işlənən atributiv isimlər adlandırır.⁴ Tədqiqat göstərir ki, bir çox türk dillərində də sifətləşmə hadisəsi ilə qarşılaşmaq mümkündür. Müasir yakut dilində onlar hələ sifət

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология / Под ред. Э. Р. Тенишев. М.: Наука, 1988, с. 160-161.

² Грамматика современного Башкирского литературного языка / Под ред. А. А. Юлдашев, М.: Наука, 1981, с. 116-117.

³ Дубленец Э. М. Современный Английский язык. Лексикология. М.: Гласса-Пресс, Ростов-на-Дону.: Феникс, 2010, с.55

⁴ Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası (I hissə), Bakı: Nurlan, 2003, s. 82.

katqoriyasına keçid mərhələsindədirlər və onları adyektivləşmiş sözlər adlandırmaq olmaz.¹

Rus dilində çoxdan bəri sifətlərin cərgəsinə daxil olmuş sözlər vardır: *зрелый* (yetişmiş), *спелый* (yetişmiş), *колючий* (iynəli), *везучий* (bəxti gətirən). Rus dilində əsasən isimlər və feli sifətlər adyektivləşir”.²

Müasir ingilis dilində də adyektivləşmənin mövcudluğu mübahisəli olaraq qalır.

Dilçilərdən A.A.Zvonovun fikrincə, çin dilinin normalarına görə isimlər sadə asılılıq vasitəsilə başqa bir ismi müəyyən edə bilər.³

Başqa dil qrupuna daxil olan inkorporlaşan dillərdə bu hadisəyə rast gəlmək olmur. Çünki bu dillərdə sifətlər yalnız müəyyən affikslərin köməyiylə yaranır. Bu dillərdən koryak, çukot, yucaqır və s. dillərdə sifətlər əsasən müəyyən şəkilçilərin köməyiylə yaranır.

Üçüncü fəslin üçüncü yarım fəslı “Verbollaşma” (feilləşmə) adlanır. Azərbaycan dilçiliyində bu terminə yalnız akademik A.Axundovun əsərlərində müəyyən qədər rast gəlmək olur: “*Bu evdən köç! Bu meyvədən dad!* cümlələrində *köç* və *dad* isimləri sintaktik cəhətdən feilləşmişdir. “*Sevinc də dadırıq, qəm də yeyirik. Ötən aya, ilə acıdırıq biz*” (C.Novruz) misralarında isə morfoloji-sintaktik cəhətdən verbollaşma baş vermişdir”.⁴ Flektiv dillərdən olan rus dilində verbollaşmaya rast gəlinmir. Amma belə dil qrupuna daxil olan ingilis və alman dillərində konversiyanın bu struktur-semantik növü geniş tətbiq olunur. Ümumiyyətlə müasir ingilis dilində konversiya vasitəsilə müxtəlif semantik qruplu isimlərdən feillər yaranır.

Kök dillərdə də verbollaşma hadisəsi çox geniş yayılmışdır. Çin dilində isimlərin verbollaşması bildiyimiz kimi dilçilər tərəfindən morfoloji transpozisiya adlandırılır. “Bu zaman yeni yaranan feil, şəkilçilər vasitəsilə zaman və modal formalarını yaradır, həmçinin tamamlıq qəbul edir”.⁵ İnkorporlaşan dillərdə isə bu hadisəyə çox az-az rast gəlinir. Bunu da ancaq çukot dilində müşahidə etmək olar.

¹ Грамматика современного якутского литературного языка. М.: Наука, 1982, с. 169.

² Рахманова Л. И., Суздальцева В. Н., Современный русский язык. М.: Аспект Пресс, 2007, с. 344.

³ Звонов А.А. Конверсионная омонимия при машинном переводе с китайского языка на русский. Спорные вопросы грамматики Китайского языка. М.: Издательство Восточной литературы, 1963, с.128.

⁴ Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 161.

⁵ Горелов В.И. Теоретическая грамматика китайского языка. М.: Просвещение, 1983, с. 54.

Gördüyümüz kimi, verballaşma dilin leksik-semantik və morfoloji-sintaktik səviyyəsində müşahidə olunan sözdüzəltmə üsulu olaraq daha çox flektiv dillərdə yer almışdır.

Üçüncü fəslin dördüncü yarımfəsli “Adverbiallaşma” (zərfləşmə) adlanır. Dilçilikdə adverbiallaşma hər hansı bir nitq hissəsinin zərfə keçməsidir. Müasir Azərbaycan dilində isim, sifət, say və əvəzliliklərin adverbiallaşmasına rast gəlinir. Dilimizdə ən çox əksər türk dillərində olduğu kimi *axşam, səhər, gecə* və s. tipli isimlər zərfə konversiya edirlər. Məsələn, *Gecə sirlidir.* cümləsində *gecə* sözü *nə?* sualına cavab verir, ad bildirir. Amma *Gecə hər yeri qatı duman bürüdü.* cümləsində isə, *gecə* sözü *nə vaxt?* sualına cavab verir. Türkologiyada Azərbaycan dilində olduğu kimi adverbiallaşma zamanı əsas mübahisə doğuran məsələ hal şəkilçiləri qəbul etmiş sözlərin adverbiallaşmasının konversiyaya aid edilib-edilməməsidir.¹ Müasir rus ədəbi dilində ən çox təsirlik, yiyəlik halda olan, *в, на, с, без, до* kimi sözlərləri ilə işlənən isimlərin zərfə keçidi baş verir. Məsələn, təsirlik halında *вбок (yan), вволю (istədiyi qədər, bol-bol), на беду (bədbəxtəsinə), на диво,* yiyəlik halında *без ума (dəlicəsinə), до невероятности (inanılmaz)* və s.

İngilis dilində adverbiallaşma hadisəsi substantivləşmə, adyektivləşmə, verballaşmayla müqayisədə çox az rast gəlinir və onun sifət→zərf, sözlünü→zərf, feil→zərf istiqamətində reallaşdığını göstərirlər. Məsələn, ingilis dilində *dear(baha)* sifəti zərfə keçmişdir.

Çin dilçisi V.Lyao-İ-nin fikrincə, bu dildə bəzi sifətlər, məsələn *мань (yavaş), мань цзоу (yavaş getmək)* birləşməsində, *гао (hündür), гао феи (yüksəkdən uçmaq)* birləşməsində, *цзин (sakit), цзин цзо (sakit oturmaq)* birləşməsində əksər qrammatiklər tərəfindən zərf kimi xarakterizə edilsələr də, əslində onlar sifət olaraq qalır.²

Üçüncü fəslin beşinci yarımfəsli “Pronominallaşma” (əvəzlilikləşmə) adlanır. Dildə başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin əvəzlilikləşməsi və ya pronominalaşmasına çox az-az rast gəlinir. Bu da konversiyanın bu struktur-semantik növünün digərləri ilə müqayisədə müvəqqəti, mətni xarakter daşması və az işlənməsindən irəli gəlir. C.Cəfərov Azərbaycan dilində əsasən *adam, şəxs, camaat, elli, qardaş* isimlərinin, *başqa (başqası, başqaları), özgə, yuxarıdakı, digərləri, müvafiq, müxtəlif* və s. kimi sifətlərin, *birisi, ikisi, xeyli, çoxları, azı* kimi sayların, eləcə də bəzi

¹ Ганиев Ф. А. Конверсия в татарском языке. Казань: Татар. Кн. Изд.-во, 1974, с. 75.

² Ван Ляо И. Основы Китайской грамматики. М.: ИЛ, 1954, с. 51.

feli sifətlərin pronominallaşmasını göstərir.¹ Tədqiqat göstərir ki, rus dilində sifət, say və feli sifətlərdən başqa isimlər də pronominallaşır. İngilis dilində rus dilindən fərqli olaraq pronominallaşma hadisəsinə nadir hallarda rast gəlinir. Kök dillərdə baş verən pronominallaşma hadisəsinə aqlütinativ və flektiv dillərdə baş verən əvəzləşmə hadisəsi ilə eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, bu dillərdə başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin ümumiləşdirmə, qeyri-müəyyənlik ifadə etməklə digər nitq hissəsi sırasına daxil olmasına çox nadir hallarda rast gəlmək olur. Konversiyanın bu struktur-semantik növünə inkorporlaşan dillərdə rast gəlinmir.

Üçüncü fəslin altıncı yarımfəsli “Konyuksionallaşma” (bağlayıcılaşma) adlanır. Əsasən söz birləşməsinin tərkibindəki sözlər və cümlələr arasında əlaqə yaradan bağlayıcılar sırasına daxil olan sözlər lüğəvi mənaya malik olub, amma artıq cümlə üzvü kimi işləmə bilmir. Bu keçid hadisəsi müxtəlif dillərdə yer alır. N.A.Baskakov, M.Y.Həmzəyeva, B.Çarıyarova türk dillərində bağlayıcıların tarixən real semantikasını itirmiş müstəqil mənali sözlərdən yaranması fikrinin tərəfdarıdır.²

Bir sıra aqlütinativ və flektiv dillərdə baş verən konyuksionallaşma hadisəsinə çin dilində və az da olsa, inkorporlaşan dillərdə rast gəlinir. Bağlayıcı müxtəlif sistemli dillərdə yeni yaranan bir nitq hissəsi olub, zaman keçdikcə bir çox nitq hissələrinə məxsus sözlərin konyuksionallaşması nəticəsində yaranmışdır.

Tədqiqat prosesində aşağıdakı əsas elmi nəticələr əldə edilmişdir:

1. Söz yaradıcılığında konversiya hadisəsi dillərin morfoloji təsnifatından asılı olaraq, dar mənada sözün kökündə heç bir dəyişiklik (morfoloji, fonetik və s.) baş vermədən müəyyən bir nitq hissəsinə məxsus sözün başqa bir nitq hissəsinə keçidi, geniş mənada isə yalnız söz əsaslarının üst-üstə düşməsi hadisəsidir. Bu keçid zamanı hər hansı bir nitq hissəsinə aid sözün əvvəlki mövqeyində məxsus olduğu paradigmatik və sintaqmatik keyfiyyətlərin tamlığı pozulur.

2. Fonetik səviyyədə konversiya ən çox flektiv dillərdə və bəzi türk dillərində müşahidə olunur. Bu hal sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidi zamanı onun vurğusunun yerinin dəyişməsində və ya qrammatiklikdən leksikliyə keçməsində özünü göstərir. Konversiyanın bu növünü fonetik-morfoloji sözdüzəltmə kimi də səciyyələndirmək olar.

¹ Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı, APİ nəşri, 1983, c. 88-89.

² Грамматика туркменского языка. Фонетика и морфология. / Под ред. Н. А. Баскаков. А.: БЛЫМ, 1970, с. 80.

3. Sintaktik səviyyədə konversiya və ya transformasiya məlum növdə olan cümlələrin məchul növdə işlənərkən leksik aktantların yerdəyişməsi, leksikada isə əsasən feil, isim, eləcə də sifətlər arasında qütbləşməni göstərən semantik əlaqədir. Sintaktik quruluşda baş verən konversiya zamanı dildə bütöv cümlələri söz birləşmələri və sözlərə, tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsini modal sözə və ya ədata, sadə cümlələri mürəkkəb cümlələrə transformasiya etmək olar.

4. Substantivləşmə hadisəsinə həm aqlütinativ, həm flektiv, həm kök, həm də inkorporlaşan dillərdə rast gəlinir. Rus dilində tam substantivləşmiş sifət və feli sifətlərə ingilis dilində eyni əşya mənalı, amma natamam substantivləşmiş sifət və feli sifətlər uyğun gəlir. Bu hal ingilis dilinə tərcümədə də nəzərə alınmalıdır. Kök və inkorporlaşan dillərdə ən çox feilin substantivləşməsi hallarına rast gəlinir.

5. Aqlütinativ dillərdə isim və əvəzliliklərin, flektiv dillərdə isim, feli sifətlərin, kök dillərdə isə isimlərin adyektivləşməsi səciyyəvidir. Inkorporlaşan dillərdə isə adyektivləşmə yoxdur.

6. Adverbiallaşma(zərfləşmə) bütün dil qruplarında müşahidə olunur. İltisqi və flektiv dillərdə bu dil hadisəsi əsasən leksik-semantik və morfoloji-sintaktik səciyyə daşıyırsa, kök və inkorporlaşan dillərdə leksik-semantik növ kimi daha qabarıq müşahidə olunur.

7. Aqlütinativ və flektiv dillərdə əsasən qeyri-müəyyən mənalı isim, sifət, saylar daha çox pronominallaşır və qeyri-müəyyən əvəzliliklərlə sinonim təşkil edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları aşağıdakı çap olunmuş tezis və məqalələrdə əksini tapmışdır.

1. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində isimlərin adyektivləşməsi (sifətləşməsi) hadisəsi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, №5, Bakı, 2012, s. 147-150.

2. Müasir ingilis dilindəki konversiyanın tədqiqi tarixindən // Dil və ədəbiyyat, BDU, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 3 (83), Bakı, 2012, s. 37-38.

3. Rus dilində konversiya // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, №8, Bakı, 2013, s. 97-107.

4. Türk dillərinin söz yaradıcılığında konversiya hadisəsi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Terminologiya Komissiyası, Terminologiya məsələləri, №1, Bakı, 2014, s. 194-201.

5. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində fonetik səviyyədə konversiya // ADU. Elmi xəbərlər, 2014, №2, s. 99-103.

6. Kök və inkorporlaşan dillərdə konversiya // Bakı Slavyan Universiteti, Tağıyev oxuları, №1, Bakı, 2014, s. 65-71.

7. Müxtəlif sistemli dillərdə morfoloji səviyyədə konversiya hadisəsi // AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqatlar, №1, Bakı, 2014, s. 138-144.

8. Конверсия на синтаксическом уровне разносистемных языках // Вестник Казахского Национального Университета имени Аль-Фараби, серия филологическая, №2 (148), Алматы, 2014, с. 88-93.

9. Прономинализация как структурно-семантический вид конверсии в разносистемных языках / Ученые записки Таврическое Национального Университета им. В. И. Вернадского, том 27 (66), №4, ч. 1, Филология. Социальные коммуникации, Симферополь, 2014, с. 376-380.

10. Azərbaycan dilçiliyində konversiya / Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” V Beynəlxalq elmi konfrans, 2014, s. 563-566.

11. Semantic relationships in verbalization “Verballaşmada semantik əlaqələr” / Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi Konfransı, 18-19 aprel, 2014, s. 388 .

12. Müasir ingilis və rus dilinin qrammatikasında konversiyanın tədrisi zamanı qarşıya çıxan çətinliklər / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri, Respublika elmi-praktik konfransının materialları, 7-8 may, 2014, s. 263-265.

13. Конверсия в словообразовании Английского языка / Научные исследования в сфере гуманитарных наук: Открытия XXI века. Материалы I Международной научно-практической конференции, Пятигорск, 2014, с. 100-104.

14. German dilçiliyində konversiya hadisəsinin özəllikləri / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2015, s. 73-75

ЯВЛЕНИЕ КОНВЕРСИИ В ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. Во “Введении” обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы, даются сведения об объекте, источниках, целях, задачах и методах исследования, об апробации и структуре диссертации.

В I главе под названием “Частные проявления конверсии в разносистемных языках” отразился научно-теоретический взгляд на явление конверсии в языке. В этой главе основное внимание уделяется частным случаям проявления конверсии в английском, русском, азербайджанском и других тюркских языках.

Во II главе “Конверсия на уровнях языка” излагаются характерные особенности проявления конверсии на фонетическом, морфологическом, синтаксическом и лексико-семантическом уровнях разносистемных языков. В этой главе основное внимание уделяется проявлениям конверсии на любом уровне агглютинативных языков морфологической структуры, в ряде флективных, корневых, инкорпоративных языков.

III глава диссертации называется “Структурно-семантические виды конверсии”. Здесь отразилась степень распространенности в различных языках морфологической структуры случаев субстантивации, адъективации, вербализации, адвербиализации, прономинализации и конъюкционолизации как видов структурно-семантического проявления конверсии.

В заключительной части диссертации обобщаются основные выводы исследования и определяются структурно-семантические виды конверсии в агглютинативных и флективных, инкорпоративных и корневых языках.

CONVERSION PHENOMENON IN LANGUAGE

SUMMARY

The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of the used literature. In the introduction, the author gives some information about the actuality of the subject, aims and purposes of the research, scientific novelty, theoretical and practical significance of the research, the methods of the research and the structure of the dissertation.

In the first chapter “The special appearance peculiarities of conversion in the languages of different types” are stated scientific-theoretical view to the conversion phenomenon. In this chapter main attention is paid to the special cases of appearance of conversion in English, Russian, Azeri and in other Turkish languages.

The second chapter called “Conversion on the levels of languages” deals with the characteristic features of conversion on phonetic, morphological, syntactical and lexico-semantic levels of languages of different types. Especially in this chapter it is reflected that on what levels conversion phenomenon is appeared in agglutinative, inflected, amorphous and incorporating languages with different morphological structure.

The third chapter of dissertation is called “Structural-semantic types of conversion”. In this chapter we can get to know how structural-semantic types of conversion: substantivisation, adjectivization, verbalization, adverbialization, pronominalization and conjunctionalization are reflected in the languages of different morphological types.

In conclusion the main results of the research are summarized and the main structural-semantic types of conversion are determined in agglutinative, inflected, incorporating and amorphous languages.

На правах рукописи

СЕВЯР АРИФ КЫЗЫ ОРУДЖЕВА

ЯВЛЕНИЕ КОНВЕРСИИ В ЯЗЫКЕ

5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2016